

МЕТА ПОКАРАННЯ В КОНТЕКСТІ АНТРОПОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО ПРАВА

Оксана Яремко,

здобувачка кафедри гуманітарних дисциплін
Київського національного університету внутрішніх справ

Мета, заради якої призначається покарання, – це питання, що досліджувалося багатьма галузями суспільних знань: кримінологією, кримінальним правом, психологією тощо. Предметом дослідження ця проблема була і в філософії права – Конфуцій, Арістотель, Платон, Цицерон, Ч. Беккарія, І. Кант, М. Патеї-Братасюк, В. Бачинін та ін. [1].

Метою цієї статті є розкриття антропологічного аспекту у меті покарання на основі філософсько-правових поглядів науковців ХХІ ст.

Будь-яка осмислена діяльність повинна бути доцільною, вона немислима без постановки відповідної мети. Так, рівень злочинності (його збільшення чи зменшення) у суспільстві залежить від чіткого усвідомлення чи, навпаки, не усвідомлення особами, які призначають покарання або стежать за його виконанням, того, чого саме вони хочуть досягти. *Мета покарання* – ідеальний, передбачуваний результат, до якого прагне суспільство та держава, обмежуючи на певний період права і свободи людини, яка вчинила злочин. Щодо переваг тієї чи іншої цілі покарання багато століть тривають дискусії. Лон Л. Фуллер посилається на твердження математика Н. Вінера, що сьогодні право «розглядає покарання, то як погрозу для знеохочення потенційних злочинців, то як ритуальний акт спокути з боку винної людини, то як засіб вилучення її із суспільства й захисту останнього від небезпеки нових проявів протиправної поведінки, а то як фактор соціального й морального перевиховання окремої людини. Це чотири різних завдання, які треба виконувати чотирма різними методами ... Доки ми в суспільстві не вирішимо, що є нашою дійсною метою: спокута, ізоляція, перевиховання чи знеохочення потенційних злочинців, – ми не досягнемо жодної з цих цілей, а отримаємо лише плутанину, в якій злочин породжує ще більший злочин» [1, с. 36].

Дж. Джеймс вважає, що покарання тих, хто скоїв насильницькі дії, буде утримувати їх та інших людей від таких вчинків у подальшому [2, с. 20]. Так, хибною є думка, що покарання (ніщо інше, як навмисне спричинення болю – фізичного чи морального – особі, яка порушила заборони кримінального закону) відвертає від насильства. Покарання не запобігає насильству, воно призводить до насильства, є однією із його форм. Більше того, підвищує рівень насильства в суспільстві.

Відповідно до положень теорії кримінального права, мета спеціальної превенції полягає в такому впливі покарання засудженого, що позбавляє його можливості знову вчиняти злочини. Запобігання ж вчиненню нових злочинів з боку засудженого досягається самим фактом його засудження і виконанням покарання, коли особа, поставлена в такі умови, які значною мірою перешкоджають або повністю позбавляють можливості вчинити нові злочини. Вважається, що при позбавленні волі режим виконання покарання, обмеження контактів із навколишнім світом, постійний контроль за поведінкою фізично позбавляють засудженого можливості вчинити злочин [3, с. 304]. Проте, як наголошують теоретики кримінального права Г. Андрусів та В. Бенківський, «цілковито таких можливостей він при відбуванні будь-якого покарання, крім смертної кари, позбавлений бути не може» [4, с. 307]. Так, нема жодної гарантії, що люди, які один раз переступили кримінальний закон, не переступлять його вдруге. Що тоді? Страчувати їх усіх? Адже нема людини – нема злочину. Проте таке вирішення питання немислиме у сучасній державі.

Один із парадоксів ізоляції людей у місцях ув'язнення полягає в тому, що, будучи покараними за вчинення злочинів і для того, щоб виправитись, вони вчинюють у цих місцях нові злочини, іноді не менш тяжкі [5, с. 180]. Важливо змінити мотивацію людей, їх бажання шкодити іншим, викоринити культ смерті, насильства, багатства тощо у суспільстві. Цьому

може сприяти створення комплексу нових культурних цінностей і зменшення соціально-економічної нерівності. Адже часто «люди вдаються до злочинів для того, щоб якоюсь мірою відновити справедливість, забираючи дещо у суспільства, яке змусило їх жити у нестатках, на відміну від інших людей. Як ми можемо від імені суспільства стверджувати, що можемо (здатні) навчити справедливості, коли підтримуємо існування економічної системи, за якої одні люди успадковують мільйони фунтів стерлінгів, а інші – нічого?» [2, с. 113].

У теорії кримінального права суть *загальної превенції* трактують як залякування інших членів суспільства фактичним покаранням конкретного злочинця. «Це вплив покарання на інших осіб, котрі злочини не вчиняли, з метою утримання їх від вчинення злочину», – стверджував М. Бажанов [6, с. 135]. Вважається, що «ціль загальної превенції досягається за рахунок того, що покарання особи, винної у вчиненні злочину, певною мірою утримує від вчинення злочинів інших осіб – принаймні якусь її частину. І хоча соціальна ефективність покарання з точки зору загальної превенції невисока, вона залишається одним із реальних, хоча і не основних, засобів боротьби зі злочинністю» [4, с. 307].

Слід зазначити, що не показове покарання (як знаємо показові публічні страти у феодальний період не зменшували рівень злочинності), а «правова санкція», яку право пов'язує із невиконанням або з порушенням кримінального закону [7, с. 34], спрямована на забезпечення спонуки для утримування від злочинних дій. Думка про ув'язнення спонукає нас підкорятися законам кримінального права [7, с. 40]. На нашу думку, з точки зору загальної превенції результативність залякування громадян має доволі обмежене значення. Так, залякування реально впливає на тих, хто піддається страху перед покаранням. Проте відсоток таких людей незначний.

В. Кудрявцев пояснює зменшення страху перед покаранням як зростання почуття людської гідності, так і вадами правоохоронної практики: недосконалою реєстрацією злочинності, низьким рівнем розкриття злочинів, а також підкупністю багатьох співробітників судових та правоохоронних органів [5, с. 160]. Можливість оминути покарання створює відчуття без-

карності, деформує правову свідомість як суспільства, так і окремих його індивідів. Тому більшою мірою не суворість, а немінучість, невідворотність покарання та його реалізація стримують багатьох не переступати закон.

Т. Оноре (представник філософсько-правової думки ХХІ ст.) вважав, що «загроза покарання та інші санкції є ефективними в короткочасному плані, а в довгостроковому – право має ґрунтуватися на моральності та особистій зацікавленості» [8, с. 9]. Кримінальний закон був би ефективнішим, якби максимально відображав мораль суспільства, адже право за природою є моральним. Тоді відпала б необхідність вибору: під страхом кари бути «законослухняним громадянином» та вступати в конфлікт із своїми внутрішніми переконаннями чи залишатись духовно-культурною правовою особистістю. Дотримання кримінального закону пов'язане і з переконаннями людей у тому, що те, чого він вимагає, є справедливим та здійснюється в їх інтересах. Для Дж. Ролза покарання не є «первісно ретробутивним чи обвинувальним». Учений вважає, що «хоча люди й знають, що вони поділяють певне спільне чуття справедливості й що кожен хоче твердо триматися існуючих об'єктивних норм, усе ж таки їм може бракувати повної впевненості одного в одному», відповідно «існування дієвої каральної машинерії слугує людям скоріше як така собі запорука безпеки одного перед одним» [9, с. 332–333].

Доволі часто як філософи права, так і теоретики кримінального права нового тисячоліття, трактують кару як найважливішу мету покарання. Кара – це примушування винної людини «платити» за свій злочин [1, с. 37]. Поширеною є думка, що основна перевага принципу відплати полягає в тому, що він призводить до максимального зосередження уваги на злочинці, якого завжди слід карати. Принцип відплати базується на припущенні, що злочинець безперечно винний передусім тому, що мав відповідну до скоєного злочину «провинну волю» (*mens rea*) [10, с. 133–134].

Німецький філософ права Р. Циппеліус передумовою покарання вважає провину. Покарання, на його думку, «має функцію спокутування й не звужується до засобу «психічного тиску» або до самого тільки

заходу безпеки й виправлення». Проте він зауважує, що «провина передбачає можливість того, що взагалі можна було вчинити по-іншому, ніж це було зроблено» [11, с. 207]. З одного боку, людина має відповідати за злочин, а з іншого – держава не повинна ставити її в такі умови, в яких складно не порушити закон. Прикладом може бути «справедливий» суд Феміди радянського періоду, котрий чинив правосуддя над голодним пролетаріатом і карав його за порушення закону «трьох колосків».

У XIX ст. представник англійського лібералізму І. Бентам вказував, що людину, позбавлену засобів до існування, під жодним страхом покарання неможливо спинити від вчинення злочину, оскільки нездоланий біологічний мотив змушує її чинити кримінальну заборону [12, с. 350]. З цим твердженням, на нашу думку, слід погодитися. Адже зрозуміло: природний інстинкт виживання паралізує свободу волі людини і завжди сильніший за найсуворішу кару, на котру здатна держава.

Відплата – це «спосіб, завдяки якому і потерпілий, і широкий загал можуть відчутти, що вони дістали назад своє, присилувавши злочинця заплатити борги суспільству. Тут головне – поквитатись із правопорушником за шкоду, заподіяну в минулому. Аспект відплати найочевидніший у справах, що набувають широкого громадського розголосу внаслідок скоєння справді страхітливих злочинів ... прагнення помститися видається поширеною громадською реакцією на звістку про вияви злочинності ... Дослідження громадської думки раз у раз засвідчують широку підтримку каральним заходам, а це – прикмета гострого осуду несправедливих учинків ... Така реакція громадськості спирається на зручну, але спрощену максимуму про відповідність покарання характерові злочину» [10, с. 133].

Природноправова концепція, на якій ґрунтуються правові системи демократичних держав, передбачає принцип правової справедливості, трактуючи покарання як відновлення справедливості: віддачі рівним за рівне. Так, російський законодавець відкидає кару як мету покарання, замінюючи її іншою – відновленням соціальної справедливості. Вважають, що за цим приховано звичайну кару. У даному разі відновлення соціальної справедливості слід розуміти як віддачу рівного за

рівне. Проте, перш як приймати будь-яке рішення про спорудження жертвового вівтаря для принесення в жертву правопорушника, слід піддавати сам Дім Закону ретельній чистці та дезінфекції [1, с. 39]. Адже тільки держава через її демократичні суди та закони здатна безсторонньо відновити справедливість шляхом знаходження об'єктивної співрозмірності між злочином і покаранням.

Поки у покаранні в будь-якій формі міститиметься помста, ми не будемо гуманним суспільством. На жаль, у країнах, які вважають, що наповнили виміром людяності своє законодавство, й надалі в кримінальних кодексах серед цілей покарання надано перевагу карі. До них належить і Україна. Трактуючи мети покарання в українському законодавстві є суперечливим. Це полягає в тому, що, «з одного боку, стверджуються репресії проти людини як мети покарання і, зрозуміло, репресії неминуче будуть супроводжуватися приниженням людської гідності та стражданнями, але, не дивлячись на це, тут же акцентується, що приниження гідності людини та страждання не є метою покарання. ... Нині ми маємо велику і нагальну проблему зробити переакцентування з репресивної функції покарання на функцію правовідновлюючу, бо саме вона розкриває сутність покарання». Репресивна функція має відійти на другий план, хоча загалом її заперечувати в умовах і демократичного способу життя немає підстав [13, с. 298].

На нашу думку, призначаючи покарання, неправильно визначати лише одну мету карі, не комбінуючи її з іншими цілями покарання, наприклад, виправлення. Так, Фуллер Лон Л. вважає, що «в найближчому майбутньому перевиховна та каральна теорії приречені жити в не зовсім зручному союзі, якого жодна із них не може цілком уникнути» [1, с. 44].

У кримінальному законодавстві багатьох країн використовують також *виправлення* і *перевиховання* засудженого як цілі покарання, котрі передбачають досягнення певних змін у його особистості. *Виправлення* як мета покарання означає досягнення шляхом покарання такого результату, щоб особа під час покарання або після його відбуття не вчиняла нового злочину. Таке виправлення М. Бажанов називає юридичним і на початку 90-х років

XX ст. піддає ґрунтовній критиці вказівку кримінального закону на те, що метою покарання є перевиховання засудженого. «Перевиховання передбачає глибинні зміни в особистості засудженого – вони зумовлюють ... чесне ставлення засудженого до праці, точне виконання ним законів, поважання правил співжиття» [4, с. 306]. На відміну від виховання, покарання – це не просто зміни особи засудженого, в результаті яких він позбавляється негативних рис, що можуть зумовити його готовність до злочинних дій. Це більш глибокі зміни як у свідомості, так і в поведінці. Визначати перед покаранням, зокрема за тодішніх умов організації пенітенціарної системи (відтоді, вважаємо, відбулося дуже мало позитивних змін), та і виконання покарання загалом, досягнення цілей перевиховання означає створити ще один міф про можливості покарання як соціального явища. Так, в окремих випадках, на думку М. Бажанова, в результаті покарання можна досягти і морального виправлення. Проте висувати це як мету покарання з точки зору науки, безпідставно [6, с. 134]. Подібну позицію обстоюють Г. Андрусів, П. Андрушко і В. Беньківський. «Очевидно, як покарання, так й інші заходи кримінально-правового впливу, пов'язані з кримінальною відповідальністю, за реальну ціль мають ставити лише виправлення засудженого як мінімальний рівень його ресоціалізації» [4, с. 306–307].

Виправлення як мета покарання є важко здійсненою (зокрема, у місцях позбавлення волі), але необхідною. Ізоляція як самоціль не пов'язана із завданням виправлення злочинця, повністю суперечить сучасним уявленням [5, с. 186]. Засобів виправлення є багато: виховна робота, отримання загальної освіти, професійне навчання, громадський вплив тощо. Але без побудови нормальних людських стосунків між персоналом виправних установ та ув'язненими цієї мети не досягти. Виправлення як мета покарання у багатьох викликає сарказм, оскільки асоціюється із пенітенціарною системою колишнього Радянського Союзу, котра зводила процес виховання до «чесної соціалістичної праці».

Необхідно визначити, що саме спонукало індивіда порушити закон, і спробувати вжити певних заходів, аби реформувати самого індивіда. Це поширене й модне уявлення призвело до зміни режиму у

в'язницях і виправних закладах для молоді, з метою змінити свідомість індивіда, збагатити його новими вміннями, запровадити навчання, даючи йому загальну освіту та привчаючи його до якогось ремесла [10, с. 142]. Проте проблема виправлення засудженого пов'язана із проблемою свободи особи. Прагнення виправити правопорушників знижує їх статус як людини. Застосування виправних заходів без згоди правопорушника зменшує самостійність індивіда до рівня «дітей, недоумків та свійських тварин» [10, с. 142]. Таку позицію відстоює і Фуллер Лон Л., вважаючи, що «для людської гідності більшу образу становить піддання людини примусовому виправленню, ніж її покарання». Справедливість цього зауваження можуть оцінити будь-який батько чи мати, якщо чесно запитають у себе, що їм більше сподобається: аби їх дитину затримали у школі через погану поведінку чи через те, що вона нетямуща й потребує спеціальних додаткових занять [1, с. 42].

На нашу думку, Лон Л. Фуллер змішує поняття «виправлення особи» з поняттям її «неповноцінності» (психічної). Так, соромно і боляче визнати, що дитина є «нетямущою», тобто із певними психічними відхиленнями. Проте відомо, що коли людина порушить кримінальний закон, то за таких обставин на практиці застосовуватимуть примусове лікування у спеціалізованих закладах, а не примусове виправлення (а це є різними поняттями, адже неосудність особи не передбачає її кримінальної відповідальності, бо відсутня вина як необхідна ознака суб'єктивної сторони складу злочину). Виховувати злочинців потрібно як і таких дітей, проте постає інше запитання: як? Вважаємо, що в цьому напрямі мають працювати теоретики та практики кримінального покарання, щоб розробити такий механізм виправлення, який би не порушував людської гідності. Необхідно змінити поведінку злочинця, зробити так, щоб індивід поведився по-іншому, зрозумівши і визнавши причини, що потребували зміни його поведінки.

Висновки

Таким чином, часто саме держава породжує у суспільстві злочинців, ставлячи людей в умови, в яких важко не переступити закон (позбавлення засобів до існування, різка поляризація суспільства, творення

неправової, позбавленої моральності, нормативно-правової бази тощо). Противагою такій державі є громадянське суспільство, для якого цінна, кожна, без винятку, особистість. Воно прагне за допомогою справедливого правосуддя відновити порушене право, але й зацікавлене в тому, щоб людина, залишивши місце позбавлення волі чи отримавши інше кримінальне покарання, була морально здоровою.

Вибір мети, якій надаватимемо перевагу при призначенні покарання, залежатиме від особи та злочину, що вона вчинила. Проте слід завжди пам'ятати, що ми спілкуємося, насамперед, з людиною і від правильності підходу до неї залежить бути їй повноцінним членом нашого суспільства чи поповнювати «суспільство тюремне». Злочин – це те, що вже вчинено. Жодна кара його не анулює, адже «мертвий не воскресне, якщо вбивцю повісять» [10, с. 135]. Помста на певний час може викликати у нас відчуття задоволення, але не відверне злочинів у майбутньому. Інше почуття – почуття самоповаги, виховане у злочинців, є психологічною силою, що здатна запобігти вчиненню злочинів. Отже, ми повинні оминати кару як основну мету покарання і визнати пріоритетним на стадіях призначення та виконання покарання виправлення засуджених, їх ресоціалізацію.

Література

1. Фуллер Лон Л. Анатомія права / Пер. з англ. Н. Комарова, – К., 1999. – 144 с.
2. Джеймс Д. Запобігання насильству / Пер. з англ. В. В. Штенгелєв. – К., 2004. – 168 с.
3. Кримінальне право України: Загальна частина / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х., 2001. – 416 с.
4. Кримінальне право України: Загальна частина / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін.; За ред. П. С. Матишевського та ін. – К., 1997. – 512 с.
5. Кудрявцев В. Н. Стратегія боротьби з преступністю. – М., 2005. – 366 с.
6. Бажанов М. І. Кримінальне право України: Загальна частина. – Дніпропетровськ, 1992. – 166 с.
7. Харт Х. Л. А. Концепція права / Пер. з англ. Н. Комарова. – К., 1998. – 231 с.
8. Оппорте Т. Про права. – К., 1997.
9. Ролз Дж. Теорія справедливості / Пер. з англ. О. Покровського. – К., 2001. – 822 с.
10. Кримінальне право: Злочин, покарання, судочинство / Пер. з англ. П. Терацук. – К., 1996. – 207 с.
11. Ципеліус Р. Філософія права / Пер. з нім. – К., 2000. – 300 с.
12. Чубинский М. П. Очерки Уголовной Политики: (Понятіе, історія и основныя проблемы уголовной политики, какъ составнаго элемента науки уголовного права). – Х., 1905. – Ч. 1–3. – 535 с.
13. Патей-Братасюк М. Г. Філософія права. – Тернопіль, 2006. – 344 с.

